

НА МАРГІНЕСАХ: І. Франко в українському феміністичному дискурсі

На одній із конференцій, присвяченій темі історії фемінізму, мені довелося почути дуже влучне порівняння, буцімто дискурс фемінізму схожий на айсберг – лише невелика частина проблем перебуває у фокусі дослідження, лише певні періоди цікавлять дослідників і обмежена кількість імен знаходиться у гущі обговорень. Сучасна історія фемінізму жонглює визначеним набором тем та об'єктів, залишаючи на маргінесах цілий корпус проблем та безліч постатей, які сформували обличчя сучасного фемінізму. Це зауваження стосувалося французького фемінізму, де С. де Бовуар та її трое інтелектуальних послідовниць із другої хвилі безпеліційно «окупували» дискурс французького фемінізму: Крістін де Пізан та Олімпія де Гуж ще де-не-де фігурують як «праматері французького фемінізму», а от феміністичні концепції Манон Ролан та Жанни Деруан, Суасі та Гакон-Дюфор обговорюються уже значно рідше. Французький фемінізм натхненно аналізує проблеми жіночого письма, виводячи все нові й нові теорії *écriture féminine*, але якось непомітно витісняє проблему жіночої рецепції на другий план. В силу соціально-політичних обставин небувалої популярності набуває тема так званого «кольорового фемінізму» – алжирський, турецький, в'єтнамський, неофранцузький, як його класифікують теоретики, – який повністю маргіналізував проблему старіння або не менш цікаву проблему урбаністичної самотності сучасної жінки.

По-суті, у феміністичному дискурсі сформувався центр – не-порушний, закамяний, репресивний і квазіканонічний, – від

якого намагались відштовхнутись Е. Шовалтер, К. Маквард, М. Елман та, зрештою, й усі теоретики фемінізму. Однак, пастки не вдалось уникнути – «дискурс власників» таки поступово утвердився у феміністичному дискурсі. Це зауваження є доречним не лише для якогось «локального фемінізму» – французького, американського чи англійського, – а й для феміністичної теорії загалом.

Власне, щодо небезпеки імперативу центрування та маргінесів феміністичної критики застерігає Е. Шовалтер у відомій, що вже встигла стати класикою фемінізму, праці «Феміністична критика у пущі». Вона прогнозує безпосередній перехід феміністичної критики від «експресивного та динамічного пошуку» до «стабільних теоретичних основ», а це, як відомо, загрожує появою центрального кола, своєрідного фільтрувального апарату, який відсіює «малозначимі, дрібні та несуттєві» об'єкти¹. Феміністична критика, відтак, може втратити свою первісну привабливість омріяного дослідницького ельдорадо, де кожен знаходить для себе інтригуючий об'єкт, метод та предмет дослідження. Адже, мало знайдеться дисциплін, які могли б об'єднати під одним філософським знаменом деконструктивістів, послідовників Фрейда та Лякана, марксистських феміністів, постколоніальних критиків та прихильників теорії перформативного гендеру. Парадоксально, але із розвитком феміністичної критики як послідовної школи розмаїття дослідницьких стратегій та досліджуваних тем поступово зменшується. Як зауважує А. Колодни, неконтрольоване розширення тем, стратегій, методів та персоналій заміщується відсіюванням і загальним «розрідженням» дискурсу. Так і відбувається формування колосального невидимого тіла айсберга – із крихітним вінцем «небожителів» на самому вершечку: у французькому (читай – європейському) фемінізмі проблема мови позиціонується як преміяльна, американська феміністична критика реконструює жіночу репрезентацію в історії літератури, англійська ж – мімікрує до текстуальної інтерпретації, спорадично долучаючи психолінгвістичні теорії французького фемінізму. У канву теоретичних

¹ Шовалтер Е. Феміністична критика у пущі / Елейн Шовалтер ; [пер. з англ. М. Зубрицької] // Слово. Знак. Дискурс : антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 512–527.

міркувань та текстуальних досліджень феміністок густо вплетені канонічні імена «китів фемінізму», які мігрують із однієї праці до іншої, а також канонічні цитати, які вже нагадують мантри-завмовляння і є обов'язковими для кожного «поважного» феміністичного критика.

Дискурс українського фемінізму не є винятковим – спектр проблем та дослідницьких стратегій обмежується або пост-, квір-, мета- та ще багатьма гіперсучасними інваріантами феміністичної теорії, або ж, навпаки, вкотре ревізує матрицю українського *fin de siècle*. Йдучи шляхом американської школи фемінізму із її прагненням до «вираження» та «протесту», як лаконічно характеризує американський фемінізм Е. Шовалтер, український фемінізм цілеспрямовано зосереджується на текстуальному аспекті феміністичних досліджень, аналізує жіночі образи патріархального дискурсу та вивчає особливості жіночої рецепції. Філософські категорії мови, мовлення та жіночого паролю, що є основою теоретичної платформи французької школи фемінізму, значно рідше стають об'єктом зацікавлень українських феміністів. Локальна дослідницька увага американських та українських феміністичних критиків – до автора, до образу, до періоду – спричиняє розривання зв'язків, заперечення «сестринської спадковості» і тягlosti феміністичного дискурсу.

Так, Дж. С. Мілль – англійський теоретик фемінізму, ще задово до гучної першої хвилі – згадується у теоретичних працях сучасних феміністичних критиків лише мимохідь, як номінальний символ чоловічої присутності у феміністичному дискурсі. В українському фемінізмі можна провести аналогію з І. Франком – лише дослідники історії жіночого руху згадують його як редактора першого жіночого альманаху та відводять йому скромну роль покровителя молодих письменниць. Репутації Франка-фемініста зашкодила й знаменита ремарка С. Павличко про його гендерно марковане ставлення до письменниць, зокрема Лесі Українки та Ольги Кобилянської: «[...] для Франка та його послідовників Леся Українка писала як справжній чоловік, тому вона й потрапила до канону; Кобилянська нібито писала як жінка, більше того, як стара діва, [...] тому місце в каноні їй виділили на рівень нижче і

з серйозними застереженнями»². Відтоді й починається незаслужене маргіналізування І. Франка у дискурсі українського фемінізму.

Однак, ретельніше вивчення Франкової інтелектуальної біографії доводить, що його роль у становленні та утвердженні феміністичного руху в Україні, безперечно, значимою – він розробляв теоретичні засади фемінізму у низці літературознавчих статей, а також займався практичним втіленням феміністичних ідей. Період «жіночого відродження», що супроводжувався вибухом жіночих літературних талантів, організацією перших жіночих товариств та втіленням численних культурних проєктів можна сміливо визначити як першу хвилю українського фемінізму, і значення І. Франка у цьому першому свідомому піднесенні жіноцтва – далеко не номінальне. Сучасний український феміністичний дискурс багато втратить, якщо позбавить себе цієї тягlostі традиції.

Прийнято вважати, що українська школа фемінізму розпочинається приблизно водночас із нашою Незалежністю, коли в українській культурній дійсності прозвучали акорди інтелектуальної свободи та новизни, а європейські та загальносвітові віяння сформували обриси української гуманітарної науки. Інтелектуальним провідником новітніх ідей стала С. Павличко, яка розглядала фемінізм як мультиінструмент у культурній, зокрема літературній, політичній та соціальній площині. Безсумнівно, як стратегія, – впорядкована та послідовна, – український фемінізм саме тоді й утвердився. Проте, варто пам'ятати що, повторюючи досвід світового фемінізму, український також мав два етапи розвитку: перший період романтичних шукань «емпіричних сиріт» у хаосі теоретичних теорій, який згодом еволюціонував у виважену другу хвилю фемінізму, – теоретично обґрунтовану і продуктивну, дослідницьку стратегію. Як американський, так і європейський фемінізм розвивалися за схемою «сестринської інтелектуальної спадковості» – Г. Тейлор та М. Елман, В. Вулф та С. де Бовуар підготували ґрунт для становлення інтелектуального підсоння другої хвилі фемінізму. Теоретики та практики сучасного українського

² Павличко С. Канон класиків як поле гендерної боротьби // Фемінізм : статті, дослідження, бесіди та інтерв'ю / Соломія Павличко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 217–218.

фемінізму, однак, цураються визначати 80-ті роки ХІХ ст. як першу хвилю українського фемінізму, наділяючи його довокдонауковими евфемізмами як от «жіноче відродження» або «жіноче пробудження».

Навколо цієї проблеми утворилось свого роду «маргінальне коло українського феміністичного дискурсу», а заразом до цього кола потрапив й І. Франко. Вочевидь, що у науковому лексиконі Франка не знайдемо звичних для ХХ – ХХІ ст. термінів «гендерний аналіз», «феміністична критика» чи «гінотекст», та все ж таки його аналітичний інструментарій містив якщо не еквівалентні поняття, то принаймні дуже близькі за змістом. Він оперував такими науковими поняттями, як «жіноче питання», «жіночі та чоловічі періоди в літературі», «жіноче письмо», «жіноче прочитання», «емансипація» та ін. Семантична наповненість самого лише терміна «жіноче питання» у розумінні І. Франка може послужити темою для окремого дослідження, адже він вкладав у нього і культурне, і соціальне, і політичне значення, а також послуговувався ним для означування проблеми жіночих образів у літературі.

Зацікавлення феміністичними проблемами визрівало в І. Франка поступово, – починаючи з 80-х років ХІХ ст. він вивчає праці Дж. С. Мілля та Г. Тейлор, чії ідеї стосовно жіночої рівноправності неодноразово виринатимуть як у літературознавчих та художніх працях, так і в приватному листуванні письменника. Більшість поглядів на співіснування чоловіка та жінки у шлюбі, які І. Франко детально описує у серії листів до О. Рошкевич, співзвучні із міллівськими новітніми суспільними ідеалами³. Не будемо тут вдаватися у добре відомі деталі Франкового *confession de foi*, лишень наведемо коротке резюме його поглядів на «жіноче питання»: економічна незалежність, надання рівних громадянських та політичних прав, покращення освіти та зміна «лялькового жіночого менталітету» на світогляд «мислячої інтелектуальної особи», «котра думає на серію, працює на серію над своєю просвітою, трудиться для других, інтересується всім, що

³ Франко І. Лист до О. Рошкевич від 20. ІХ. 1878 року / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1986 – Т. 48. – С. 108–119.

високе і красне, всіми тими освободжуючими ідеями, які порушують сучасних людей»⁴.

Захоплений есеєм Дж. С. Мілля «Поневолення жінок» І. Франко разом із інтелектуальним соратником М. Павликом навіть планують переклад та публікацію цього основоположного «документа емансипації». Планам не судилося здійснитися через скандально відомий судовий процес, пов'язаний із публікацією Павликового, бущімто аморального, оповідання «Ребенщукова Тетяна».

Тим не менше, феміністичні зацікавлення І. Франка втілились в іншому сегменті, а саме – у написанні першої гіноцентричної (якщо послуговуватись сучасною термінологією) розвідки «Жіноча неволя в руських піснях народних» (1883). Об'єктом дослідження виступає жінка як «пригнічений» елемент суспільства – економічно залежна, «жінка працює у чоловіка гірш наймички»⁵, терпить застарілі соціальні «пута», брак сучасної освіти та ін. Загалом, І. Франко виносить на обговорення ті ж засадничі для історії та теорії фемінізму проблеми, що через більш ніж тридцять років прозвучать у знаменитому есеї В. Вулф «Власний простір».

Саме у середині 80-их років ХІХ ст., у розпалі своєї феміністичної діяльності, І. Франко планує написати статтю «Женщинамати в поемах Шевченка». На жаль, те, що починалося як перший в українському літературознавстві зразок феміністичної літературної критики, так і не було завершено – І. Франко залишив нам лише план свого майбутнього дослідження і коротеньке вступне слово, в якому пише, що

зادумавши в отсих причинах подати хоч деякі матеріали до оцінки Шевченка яко поета і чоловіка, я бажав би в отсій статті показати в повнім образі його відносини до жіноцтва, оскільки ті відносини показуються в його піснях і показувалися в його житті. Але щоб мати добре тло для порівняння, я хотів би попередю вказати відносини самого народу до женщин і відносини до них прочих наших писателів. На тім тлі чейже виразніше і ясніше виступить перед нами образ нашого поета і донеслість його творів. На тім тлі ми спробуємо

⁴ Франко І. Лист до К. Попович від 29. IV. 1884 року / Іван Франко // Збір. тв. : у 50 т. – Т. 48. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 415.

⁵ Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних / Іван Франко / Збір. тв. : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. 26. – С. 246–247.

показати, як в голові Шевченка розвивався чимраз вище і краще тип жінчини-матері, оскорбленої в найсвятіших чуттях і піднімаючоїся в горі і слюзах до чимраз вищої висоти морального і громадського ідеалу.⁶

Ця, доволі розлога, цитата мала б стати програмною для курсу українського фемінізму. Однак, чому про Франкову інтенцію осмислювати творчість Т. Шевченка крізь призму еволюції жіночих образів сучасний українські феміністичні критики згадують доволі рідко. Зауважимо, що І. Франко також планував проаналізувати розвиток жіночих образів у творчості цілої низки українських письменників, у тому числі й своїх сучасників: Гр. Квітки-Основ'яненка («Маруся», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана», «Щира любов»), Марка Вовчка («Сестра», «Одарка», «Інститутка», «Ледащиця»), І. Нечуя-Левицького, О. Кониського, М. Павлика. Дослідника цікавить гендерний аспект проблеми – як змінюється жіноча персонифікація залежно від чоловічого чи жіночого авторства, вимог епохи чи літературного стилю. Програма І. Франка корелює із ревізійними позиціями американської школи фемінізму, де цілий напрям присвячений вивченню жіночих образів у літературній творчості (М. Елман «Думати про жінок», С. Гілберт і С. Губар «Божевільна на стрику» та ін.).

У подальшій літературно-критичній діяльності І. Франко неодноразово звертатиметься до проблем, що їх розглядає сучасна гінокритика: редакторська робота, співпраця з письменницями-дебютантками, участь у численних видавничих проєктах справно забезпечувала його «робочим матеріалом». Мабуть, жоден тогочасний літературознавець, історик літератури чи літературний критик, не дорівняє І. Франкові у тій спеціальній увазі до «жіночої літератури» (у феміністичному розумінні цього слова) – він критично осмислив твори М. Бартус («Марія Бартус», 1885), Лесі Українки («Леся Українка», 1898 та 1900), Г. Рогозінської («Гайота. «Новели», 1888), Н. Зайончковської («Надія Дмитрівна Зайончковська», 1889), Г. Запольської («Габрієля Запольська», 1900),

⁶ Франко І. Жінчина-мати в поемах Шевченка / Іван Франко // Збір. тв. : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. 26. – С. 153–154.

М. Конопніцької («Марія Конопніцька», 1902), Марка Вовчка («Нове українське оповідання Марка Вовчка», 1903), Х. Алчевської («Поезії Христі Алчевської «Туга за сонцем», 1907). І це лише авторки, яким І. Франко присвятив окремі дослідження – у низці статей ширшого літературно-критичного характеру він аналізує тогочасний літературний процес, у тому числі, приділяючи увагу творчості молодих письменниць. У статті «Метод і задача історії літератури» (1890) І. Франко звертається до творчості Ганни Барвінок, про яку також писатиме у зв'язку з виходом альманаху «Перший вінок» (1887) у історико-літературному дослідженні «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року». Коментуючи видання «Першого вінка» та «Жіночої бібліотеки», яку видавала Н. Кобринська у 1893 р., І. Франко принагідно характеризує творчість усіх учасниць першого жіночого альманаху: Н. Кобринської, Олени Пчілки, Л. Старицької, Уляни Кравченко, К. Попович, О. Озаркевич, О. Левицької, С. Навроцької, О. Грицай, А. Павлик, О. Рошкевич, М. Ревакович та ін. Прикро, що деякі імена, згадані у «Нарисах ...», більше ніколи не з'являтимуться у подальшому Франковому літературно-критичному дискурсі, – багато авторок «Першого вінка» на ньому і завершать свою літературну кар'єру.

Власне, Франкова рецепція жіночого літературного дискурсу таки справді має виразні риси гендерного маркера. Однак, не варто плутати терміни *гендерно упереджена критика* та *гендерно маркована критика*. Перший тип критики передбачає суб'єктивне несприйняття літературного твору за ознакою статевої приналежності автора. Яскравим прикладом *гендерної упередженості* є широковідомий курйоз, що трапився із данською поетесою Сесіль Бедткер. Рецензент, пишучи відгук на збірку її поезії, якимось прогавив той факт, що ім'я Сесіль може бути як чоловічим, так і жіночим, – і вважав Бедткер поетом, а не поетесою. Відтак, відгук мав хвалебний характер і впевнений тон. Після появи другої збірки Сесіль Бедткер, рецензент, уже знаючи, що має справу таки з поетесою, міняє настрої та тон свого відгуку на стриманий та невпевнений, з пом'якшувальними словами, які у попередній рецензії не вживались, – відгукуючись про поезію Сесіль-чоловіка, критик вживає активні дієслова і не використовує ані пом'якшувальних

суфіксів, ані пестливих форм, а у рецензії на твори Сесіль-жінки, натомість, з'являються здрібнілі, пестливі та пом'якшувальні форми лексем. Відтак, гендерна упередженість рецензії проявляється навіть на глибинних шарах підбору лексичних та синтаксичних конструкцій рецензента.

Другий тип критики – гендерно маркований – а priori не несе у собі негативного значення, а лише підкреслює той факт, що реципієнт зосереджується на категоріях чоловічого/жіночого, особливостях письма та образності тексту, не нівелює гіноцентричного чи андроцентричного характеру літературного твору, адекватно реагуючи на текстуальні «гендерні маячки». І. Франко належить саме до цього типу критика: він зауважує особливості жіночого письма – алінійність, насиченість «дотиковими та нюховими змислами», прагнення до повторення, прописування тілесного досвіду та ін. Не завжди І. Франко схвально відгукується про ті чи інші особливості *écriture féminine* – але ніколи не ігнорує їх, визначає як характеротворчі риси, що формують особливий «письменницький почерк». У повісті А. Павлик «Мої та людські гріхи» він зауважив особливості жіночого стилю письма: «... це прехороша річ, а місцями навіть глибоко патетична. А спосіб писання – чисто жіночий: логіка в кут, наглі скоки з факту на факт, а все нав'язне якимось дивним духом, що його й означити годі...»⁷. Інтуїтивно І. Франко детермінує три доміанти жіночого письма – алінеарність, алогічність та дифузійність, – які в середині двадцятого століття лягли в основу теорії *écriture féminine*⁸.

Знаково, що до проблеми гендерної диференціації та особливостей жіночого письма І. Франко звертається також у статті «Задачі і метод історії літератури». Він переконаний, що літературний твір необхідно аналізувати і сприймати із урахуванням статі досліджуваних авторів, «адже ж Фр. Шлегель своєю статтею “Über die Diotima” протер дорогу для зрозуміння часів, в котрих переважає жіноцький характер. [...] Ніхто не заперечить, що жіноцька

⁷ Цит. за: Книш І. Франко та рівноправність жінки: у 100-річчя з дня народин / Ірена Книш. – Вінніпег : Накладом авторки, 1956. – С. 98.

⁸ Cixous H. Le Rire de la Méduse et autres ironies / Hélène Cixous ; [préface de Frederic Regard]. – Paris : Galilée, 2010. – 197 p.

вдача ціхує, наприклад часи Перікла, римську елегіку, містику, піетизм, період гетевський та романтику. Чи ж не мала би бути дозволеною проба об'яснення того заміченого чергування різницею між полами людськими і певним припливом або відпливом сил раз у одним, то знов у другім полі?»⁹ Роздуми І. Франка про чоловіче та жіноче у культурі співзвучні із теорією андро- та гіноцентричної спіралі Г. Поллок¹⁰, як інтуїт у сфері філософських ідей, він відчув новий вектор гуманітарної науки, яка стрімко розвиватиметься у ХХ та ХХІ століттях.

У середині 80-их років, перебуваючи у вирі феміністичних ідей, І. Франко бере участь у декількох «projet émancipation», а саме – у виданні унікального у світовій історії жіночого альманаху «Перший вінок» (1887) та в заснуванні Товариства руських жінощин (1884) – впливової на той час жіночої організації. В дискурсі українські фемінізму цьому фрагментові Франкової «феміністичної біографії» присвячено чи не найбільше досліджень – Франко посів місце в каноні українського фемінізму як «сподвижник жіночого руху у Галичині». Однак, оптимізм стосовно «феміністичного визнання» дещо меркне, коли приходить усвідомлення того, що вінок емансипанта та натхненника жіночого руху затьмарює інші, не менш важливі для феміністичного дискурсу, досягнення І. Франка.

З часом інтерес І. Франка до феміністичних проблем, продиктованих соціальним та культурним поступом, не зникає. Так, 1898 року, одразу ж після виходу у багатьох авторитетних виданнях Швейцарії, Німеччини та Франції, І. Франко перекладає та публікує у «ЛНВ» статтю К. Шірмахер «Жіночий рух у Франції і в Німеччині»¹¹. Стаття мала стати свого роду орієнтиром для українського жіночого руху на зорі його виникнення, окреслити головні напрями розвитку та показати особливості «національного

⁹ Франко І. Задачі і метод історії літератури / Іван Франко / Збір. тв. : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 13.

¹⁰ Pollok G. What is wrong with the images of women? / Griselda Pollok // Looking On: Images of Femininity in the Visual Arts and Media. – London : Pandora Press, 1987. – P. 40–49.

¹¹ [Шірмахер К.] Жіночий рух у Франції і в Німеччині / К. Шірмахер ; з німецького тижневника «Die Wage» переклав Ів. Франко // Літературно-Науковий Вістник. – 1898. – Т. 3. – Кн. 8/9 – С. 136–144.

фемінізму», що варіюється залежно від етнопсихологічних та соціально-культурних категорій тієї чи іншої нації. Він обстоює симбіозну модель українського фемінізму, залучаючи стратегії французького літературного фемінізму та соціально спрямованого німецького фемінізму. На думку І. Франка, український фемінізм також повинен бути націєтворчим, мати виразний індивідуальний характер: «наше жіноцтво до половини ХІХ в. Виросло без рідної традиції. В Росії воно переймалося московщиною, у нас – польщиною»¹². На жаль, Франковій моделі національного фемінізму довелось зачекати із втіленням – український фемінізм, після енергійного старту першої хвилі, завмер на довгі десятиліття.

Очевидно, що І. Франко цілком безпідставно опинився у маргінальному колі українського фемінізму, ставши, свого роду, жертвою ґендерно упередженої критики – лишень цього разу «дискурс власників» змінив свою полярність. Варто переглянути «канон класиків українського фемінізму» і, таки, відшукати там справедливе місце для І. Франка.

¹² Франко І. З останніх десятиліть ХІХ віку / Іван Франко // Збір. тв: у 50 т. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 41. – С. 502.